

УДК 821.161.2–94Єфремов

Періодика в дитячі, юнацькі та молоді роки С. Єфремова: мемуарний вимір

Олександр ГАЛИЧ

д-р філол. н., проф.

Національний університет
водного господарства
та природокористуваннявул. Соборна, 11,
Рівне, Україна, 33000,

halich48@ukr.net

ORCID ID 0000–0002–5926–0726

© Галич О., 2021

В останні десятиліття під впливом глобалізаційних процесів у світі художня література стала помітно втрачати свої позиції, її почала поступово витісняти документалістика, різновидом якої є мемуарна література. Спогади все частіше стали виходити з маргінесів наукових студій. Мемуари С. Єфремова, які досі були відомими обмеженому колу дослідників, після публікації окремим виданням, дали можливість поліфонічніше зрозуміти його особистість, з'ясувати чинники формування його світоглядних позицій, засвідчили роль періодичних видань, які він читав у дитячі, юнацькі й молоді літа, у яких друкувався, з якими полемізував. Мемуарні свідчення стали важливою сторінкою історії української журналістики.

Метою статті є з'ясування ролі російських і галицьких видань у розширенні світоглядних орієнтирів, формуванні україноцентричних позицій автора, окреслення початку журналістської, наукової та громадської діяльності.

Бібліотека батька, сільського священника, згодом книгозбірня брата, ректора Київської духовної семінарії Іоанникія, надали можливість С. Єфремову знайомитися з великою кількістю періодичних видань царської Росії, суттєво розширювали його світоглядні горизонти, спонукали відстоювати права українців на видання рідною мовою. Співпраця автора мемуарів із низкою російських видань, а також із галицькою періодикою збігається з поживленням громадської активності українців, поступовими змінами в їхній національній свідомості. Публікації в російських газетах і журналах стали для С. Єфремова школою шліфування його журналістської майстерності. Плідна співпраця автора з російськими (Сын Отечества), «Киевское Слово» та галицькими («Зоря», «Правда», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Літературно-Науковий Вістник») виданнями в спогадах закінчується подіями російської революції 1905 року, у результаті якої вперше на території Російської імперії з'явилася ціла низка україномовних видань («Громадська Думка» і «Нова Громада»), активну участь у створенні яких відіграв автор мемуарів.

Ключові слова: документалістика, мемуарна література, мемуари С. Єфремова, українська журналістика, україномовні видання.

PERIODICALS IN S. EFREMOV CHILDREN'S, YOUTH AND YOUNGER YEARS: MEMOIR DIMENSION

Oleksandr Halych

Doctor of Philology, Professor
National University of Water
and Environmental Engineering
11 Soborna St., Rivne, Ukraine, 33000
halich48@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5926-0726

In recent decades, under the influence of globalization processes in the world, fiction has begun to noticeably lose its position, it began to be gradually displaced by the documentary, a variety of which is memoir literature. Memories increasingly began to emerge from the margins of scientific studies. S. Efremov's memoirs, which were still known to a limited number of researchers, after the presentation in a separate publication, provided an opportunity to better understand his personality, to clarify the factors shaping his worldview, testified to the role of periodicals he read in children, youth and young years in which he published, with which he argued. Memoirs have become an important page in the history of Ukrainian journalism.

The purpose of the article is to clarify the role of Russian and Halych publications in expanding worldviews, forming the Ukrainian-centric positions of the author, outlining the beginning of journalistic, scientific, and public activities.

The library of his father, a village priest, and later the book collection of his brother, the rector of the Kyiv Theological Seminary Ioannykii, provided an opportunity for S. Efremov to get acquainted with a large number of periodicals of tsarist Russia. The acquired knowledge significantly expanded his worldview horizons, encouraged him to defend the rights of Ukrainians to publish in their native language. The collaboration of the memoirs' author with several Russian publications, as well as with Halych periodicals, coincides with the revival of Ukrainians public activity, gradual changes in their national consciousness. Publications in Russian newspapers and magazines became a school for S. Efremov to hone his journalistic skills. The author's fruitful collaboration with Russian ("Syn otechestva" ("Son of the Fatherland"), "Kiev Word") and Halych ("Zoria", "Pravda", "Notes of the Shevchenko Scientific Society", "Literary-Scientific Bulletin") publications in the memoirs ended with the events of the Russian Revolution of 1905, as a result of which for the first time on the territory of the Russian Empire appeared some Ukrainian-language publications ("Public Opinion" and "New Community"), in which the author of the memoirs played an active role.

Keywords: *documentary, memoir literature, S. Efremov memoirs, Ukrainian journalism, Ukrainian-language publications.*

Актуальність проблеми

Швидко прямує вперед ХХІ сторіччя, набирають оберти його 20-і роки, паралельно з цим змінюються й духовні горизонти людства. Класична література, яка посідала у світі провідні позиції в ХІХ столітті, втрачає завойовані в попередні часи горизонти, йдучи на поступки новітнім технологіям, протягом ХХ століття — радіо, кіно та телебаченню, а сьогодні — ще й інтернету. У середовищі самої літератури також відбуваються радикальні незворотні зрушення: власне художня література зменшує силове поле впливу на читача, а їй на зміну приходять документальна література, яку в західному літературознавстві називають літературою *non fiction*. Щоправда, документалістика — це не *know-how* новітніх часів, вона траплялася в історії світової літератури й раніше, зокрема ми будемо вести розмову про цикл нарисів «Про дні минулі (спогади)» С. Єфремова, що був написаний у 1920 — 1921 роки, коли їхній автор, відомий український вчений, академік, перебував на нелегальному становищі, переховуючись у Києві та на його околицях від переслідувань більшовиків.

Постановка проблеми

Про юнацький щоденник Сергія Єфремова нам уже доводилося писати в «Українському інформаційному просторі» (Галич, 2020а). Також у цьому ж виданні з'явилася наша стаття про журнал «Киевская Старина» в мемуарній рецепції згаданого автора (Галич, 2020b). Проте в спогадах цього видатного вченого виявилися багато проблем, розв'язання яких може бути цікавим для новітніх фахівців у галузі історії української журналістики. Для подальшої розмови нами обрано періодику, яку читав у дитячі та юнацькі роки майбутній учений, з якою розпочинав співпрацю, яка впливала на формування його світогляду.

Стан вивчення проблеми

Мемуари в історії української літератури пройшли складний шлях, який налічує тисячу років, ставши в ХХ столітті суттєвим чинником новітньої документальної літератури, яка в ХХІ ст. ще більше посилила свої позиції. Про *non fiction* нам доводилося вже не раз писати (Галич, 1991; 2001; 2008; 2011; 2013а; 2013b; 2015), проте спогади С. Єфремова досі не отримали належної уваги дослідників, хоча про самого науковця є чимало публікацій, особливо здійснених в останні два десятиліття років. Тут слід відзначити монографію О. Меленчук (Меленчук, 2013). Можна додати сюди і праці автора цих рядків (Галич, 2020а; 2020b; 2020с).

Об'єкт вивчення. Мемуари С. Єфремова, що були написані в 1920 — поч. 1921 рр., є об'єктом вивчення в цій публікації. Серед багатьох інших проблем, порушених у спогадах, нас цікавить питання, з якими періодичними виданнями був знайомий автор у дитячі та юнацькі

роки, як російська та галицька періодика в молодості впливали на формування україноцентричних позицій автора, сприяла формуванню його як журналіста, публіциста, вченого.

Завдання статті

На матеріалі мемуарів С. Єфремова 1920–1921 років з'ясувати роль російських і галицьких видань у розширенні світоглядних орієнтирів, формуванні україноцентричних позицій автора; окреслити початок журналістської, наукової та громадської діяльності.

Виклад матеріалу

Мемуарний твір С. Єфремова написаний у кращих традиціях спогадової літератури початку ХХ ст. (Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко). Автор занурюється у світ свого дитинства, що минуло в мальовничому селі Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії (зараз — Катеринопільський район Черкаської області). Батько був священником у цьому селі. Мати також походила з духовного середовища. Характеризуючи батька, який викладав у місцевій школі, С. Єфремов вважав, що освіта сільських дітей його нічим не зацікавила, він лише виконував вимоги свого керівництва. Автор мемуарів зазначає: «У виконанні своїх обов'язків як священника був акуратним, але одбував їх більш формально, не вкладаючи душі, ніби холодно» (Єфремов, 2011, с. 216). Про це свідчить і коло видань, які передплачував батько. Воно обмежується однією лише газетою: «Він напр[иклад] найакуратніше з усіх священників у околиці ходив до школи і справді вчив, але тільки тому, що це було звелено од єпархіального начальства, і народною освітою чи взагалі анітрохи не цікавивсь і читав, здається, тільки «Епарх[иальные] Ведомости» (Єфремов, 2011, с. 218). Однак далі С. Єфремов згадує й іншу газету, яку також читав батько: «Зовсім-зовсім виразно я пам'ятаю подію 1-го марця. Вечір. У їдальні зібрались усі, що були тоді в нашому домі, і батько коло лойової свічки читає з газети — як я потім пізнав — те «правительственное сообщение», що було надруковане в «Правительственном Вестнике» й передруковане у всіх газетах» (Єфремов, 2011, с. 229). Мова в ньому йшла про вбивство російського імператора Олександра II членом «Народної волі» студентом Петербурзького технологічного інституту І. Гриневецьким у 1881 році.

Батько мемуариста не був надто охочим до читання, але вдома зібрав велику бібліотеку, серед якої траплялася белетристика, а також старі газети й журнали. С. Єфремов пригадував: «Найбільше матеріалу для читання постачали мені старі періодичні видання. Тут знайшов я річник «Маяка» з 40-х років, у якому натрапив між іншим на переклад Квітчиного «Перекотиполя», яке зробило на мене надзвичайне вражіння, та й не тільки на мене, бо це було одне з найулюбленіших оповіданнів моєї матері, і вона часто прохала мене читати його

їй вголос і кожного разу додавала до його життєві приклади й сентенції. Великий оправлений том «Маяка» довго був моїм нерозлучним приятелем. <...> Було там ще кілька річників знаменитого своєю дурноголовістю «Вестника Юго-Западной и Западной России» Говорського, де мою увагу спинила було повість із часів недавнього повстання «Юго-Западный польський мираж» та ще кілька белетристичних і етнографічних нарисів» (Єфремов, 2011, с. 260).

Особливу увагу малого Сергія привернула підшивка «Сына Отечества», журналу, що видавався в Санкт-Петербурзі як щотижневик із невеликими перервами з 1812 до 1861 року, редакторами якого в різний час були М. Греч, Ф. Булгарін, К. Масальський, А. Старчевський. До рук С. Єфремова потрапив журнал, коли його редактором був А. Старчевський, який з 1862 року перетворив його на газету. При ньому журнал мав політичне, наукове та літературне спрямування: «Ціла пака старого, з кінця 50-х років, «Сына Отечества» дала мені довгу — не пам'ятаю чию — наївну повість — «Не знаешь, где найдешь, где потеряешь» із великопанського життя та другу про художника Веласкеца й цілу низку нарисів із часів повстання сипаїв (1857) в Індії. Ілюстровані додатки до того ж «Сына Отечества» познайомили мене з політичною карикатурою часів Севастопольської кампанії. У «Киевских Епархиальных Ведомостях» старих часів читав я деякі з етнографічних та історичних нарисів, здається, Максимовича» (Єфремов, 2011, с. 260). Можливо, у першому випадку мова йде про твір російського актора та письменника П. А. Каратигіна «Заёмные жёны, или Не знаешь, где найдёшь, где потеряешь». Читання російських журналів поглиблювало світоглядні орієнтири майбутнього вченого, привертало увагу до матеріалів про Україну, її історію, етнографію та культуру.

У пам'яті С. Єфремова збереглися назви ще кількох російських журналів, що знаходилися в батьківській бібліотеці. Це були — «Русское Слово» та «Отечественные Записки». Перший із них видавався в Петербурзі як місячник з 1859 до 1866 року. Його видавцем був граф Г. Кушелев-Безбородько. «Отечественные Записки» також виходили в російській столиці з перервами в 1818–1884 роках. С. Єфремову потрапили до рук примірники, які редагував М. Некрасов, якому суттєво вдалося демократизувати часопис. У спогадах повідомляється, що «було ще, очевидно, кілька порізаних книжок старих журналів із 60-х і 70-х років, як «Русское Слово» або «Отечественные Записки». Думаю так, хоч і не пам'ятаю заголовків, бо згодом, читаючи російських письменників, я не раз пізнавав читане за раннього дитинства, — так було з деякими рисами, наприклад, Г. Успенського, які спочатку друкувалися в «Отечественных Записках» (Єфремов, 2011, с. 260–261).

У 1885 році батько передплатив «Вестник Российского Красного Креста». Цей журнал видавався під різними назвами в Санкт-Пе-

тербурзі з 1870 до 1917 року: «За останній рік мого перебування дома батько почав передплачувати «Вестник Российского Красного Креста», — самий «Вестник» мене ані трохи не цікавив, але літературні додатки до нього я просто ковтав, викрадаючи їх у батька, скоро приходили, захоплюючись фабулами й пускаючи мимо ушей примітивну патріотичну тенденцію того наївного літературного матеріалу. Але найбільш із цього матеріалу в мене в пам'ятку лишилися... систематично рік за роком підібрані випуски «Киевского Народного Календаря», і — дивне діло — це обрусительне печиво пана Андріяшева, поруч Гоголя та українських книжок, найбільш дало матеріалу на первісне будування моєї української свідомості» (Єфремов, 2011, с. 261).

Деякі журнали та окремі твори потрапляли до рук С. Єфремова не тільки з батькової бібліотеки, а й від братів, зокрема Федора: «Окрім головного й постійного резервуара, що постачав мені, по відповідних розкопках, матеріал для читання, були ще й випадкові. Дещо привозили старші брати, приїздячи зі шкіл на вакації, а надто брат Хведір, — цим шляхом діставсь до моїх рук увесь Гоголь, Короленкові оповідання, «Русская Мысль» (Єфремов, 2011, с. 261). Мемуарист згадує «Русскую Мысль» — літературно-політичний журнал, що видався в Москві з 1880 року. Його засновником був Л. Лавров. Редактор «Русской Мысли» С. Юр'єв спрямовував журнал у слов'янофільському напрямку, що могло зацікавити С. Єфремова.

Семінарська громада, до якої належав С. Єфремов, власного статуту не мала і «і жила на підставі <...> звичаєвого права, що складалося шляхом практики. Програму, проте, вона пробувала була для себе виробити. Це було відоме свого часу «Profession de foi молодих українців», опубліковане в «Правді» 189[3] року» (Єфремов, 2011, с. 359).

Після того як брат Іоанникій став ректором семінарії, С. Єфремов перебрався жити до нього. Найбільше його приваблював доступ до братової бібліотеки, яка містила чимало періодичних видань Російської імперії. З деякими (наприклад, «Вестник Европы»), мемуарист був знайомий і раніше, бо його передплачували в складчину до громадської бібліотеки. Наявність великої кількості періодичних видань у бібліотеці Іоанникія автор спогадів пояснив тим, що «при семінарії виходив богословський невеличкий журнальчик «Руководство для сельских пастырей», редактором якого бував раз у раз ректор семінарії. До редакції «Руководства» приходила сила газет і журналів, і найперше вони потрапляли до рук братові. От і почав я їх тягати, — спершу ті, які я вже стрівав і знав, як «Вестник Европы», «Русскую Мысль», але потроху поширюючи свій досвід. Кілька разів, наприклад, траплялись мені жовтенькі книги з заголовком «Мир Божий», і я, думаючи, що має бути якийсь духовний або клерикальний журнал, без уваги відкладав їх набік, не переглядаючи. Але раз якось не було чого

читати, і я почав гортати книжку «Мира Божьего» — і здивувався: зміст звичайного хорошого журналу» (Єфремов, 2011, с. 362). Цей петербурзький щомісячний літературний і науково-популярний журнал видавався в російській столиці з 1892 до 1906 року, а потім під назвою «Современный мир» у 1906 — 1918 роках.

С. Єфремов зазначав, що «в редакцію приходили мало не всі кращі російські видання того часу (окрім згаданих, ще «Исторический Вестник», з консервативних «Русский Вестник» та «Русское Обозрение»), а про що я довідався, але не знаходив між редакційними, те іншими добував способами. Не було нам, напр[иклад], «Русского Богатства», яке саме з 1893 р. почало виходити під новою редакцією (Михайловського), а я випадком стрівав його і страшенно ним цікавився. Я умовив своїх товаришів по класу — таких, що пристали, знайшлося чоловіка з 20, — ми скинулись на коповину й гуртом передплатили «Русское Богатство» й читали по черзі. Це було р. 1895-го; 1896-го ми до «Русского Богатства» додали ще «Неделю», яка єднала місячник («Книжки Недели») з тижневою газетою, однією з кращих тоді в Росії. Цій «Недели» судилося заграти незабаром чималу роль у моїй особистій долі» (Єфремов, 2011, с. 362). Нам уже доводилося писати на основі юнацького щоденника історію того, як С. Єфремов став читачем цього видання (Галич 2020а, с. 168). Автора спогадів приваблювали в ньому матеріали про негативне ставлення російського уряду до українського питання, заборону на поширення української літератури.

Читання російських періодичних видань, звернення автора спогадів до журналістики суттєво впливали на формування світогляду молодого хлопця, про що він відзначав у мемуарах: «Журналістика ставила перед мене питання сучасності, а також, разом із більш капітальними творами, давала матеріал до виробки світогляду» (Єфремов, 2011, с. 362). З усієї періодики, яку читав журналіст-початківець, він виділяв журнали, що виходили у світ щомісячно, виносячи на передній план «Русское Богатство», якому він віддавав перевагу перед іншими періодичними виданнями: «Але тим принаднішим процесом з'являлись перед мене журнали-місячники, а надто те «Русское Богатство», якого я був таким пильним та вірним читачем» (Єфремов, 2011, с. 563). У спогадах є епізод про поїздку до російської столиці, прямуючи до якої, він віз статтю, яку мріяв побачити саме в цьому журналі: «... Їдучи до Петербурга я написав статтю, щоб обернутися з нею особисто до якогось російського журналу. Власне — «якогось» не зовсім по правді, бо який же інший, окрім «Русского Богатства», журнал міг мати на увазі, постійний читач його та прихильник» (Єфремов, 2011, с. 564).

Полеміка між марксистами та М. Михайловським, що велася на сторінках російської періодики, примусила С. Єфремова робити сві-

тоглядний вибір, марксистські ідеї його не приваблювали: «... В голосній полеміці того часу між марксистами й Михайловським я цілком став на боці останнього і з нетерплячкою дождався кожної нової книги «Русского Богатства», а в ній насамперед брався до «Литератури и жизни» цього улюбленого мені письменника» (Єфремов, 2011, с. 366–367). М. Михайловський (1842–1904), російський соціолог, публіцист, критик, теоретик народництва. На початку 90-х років XIX ст. активно виступав проти представників марксизму в Росії. Поштовхом до полеміки послужила праця П. Струве «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії», надрукована в 1894 році. На протигагу народницьким теоріям, котрі ідеалізували натуральне господарство, що їх поділяв М. Михайловський, П. Струве висував теорію історичного матеріалізму. Ідеї М. Михайловського, почерпнуті з журналу «Русское Богатство» С. Єфремов прагнув переломити через призму інтересів українства: «Я був тоді під впливом «Русского Богатства», а надто статтів Михайловського, якого доктрину пристосовував до своїх українських переконаннів, і через те, натурально, був проти нового напрям у громаді» (Єфремов, 2011, с. 397).

Читання «Недели» ускладнило навчання С. Єфремова в духовній семінарії. Одного разу, отримавши свіжу газету, він став її читати на уроці літургії, що його проводив учитель Смирнов: «Саме прийшло свіже число «Недели», і я впірнув у читання, — не зважаючи, що робиться кругом» (Єфремов, 2011, с. 398). Учитель помітивши, що семінарист займається на занятті чимось стороннім, викликав його до дошки відповідати. І хоча С. Єфремов зумів дати правильну відповідь, Смирнов усе ж спитав його, що він читав. Почувши відповідь — «Неделю», сказав: «Ну більше не читайте» (Єфремов, 2011, с. 398). Здавалося, що інцидент на цьому був вичерпаний. Однак ця історія дійшла до брата, ректора семінарії, з яким дехто з викладачів семінарії намагався звести рахунки, залучивши як аргумент випадок із меншим братом: «Замечен дважды в чтении на уроках либерального журнала «Неделя» (Єфремов, 2011, с. 401). З іншого боку, ця історія стала поштовхом до того, що С. Єфремов врешті покинув семінарію, навчання в якій йому було нецікавим, і став готуватися до вступу в університет.

В іншому місці спогадів С. Єфремов згадує про журнал «Руководство для сельских пастырей», редактором якого був його брат. У ньому співпрацювали вчителі семінарії, отримуючи від цього невеликий додаток до заробітної плати. Сам мемуарист також співпрацював у журналі, виконуючи обов'язки писаря та канцеляриста й також за це мав невеличку заробітну плату: «Був тоді при семінарії досить убогий духовний журнальчик — тижневик «Руководство для сельских пастырей», якого редактором мав бути ех офіціо ректор семінарії. Співробітниками були здебільшого вчителі семінарії й невелич-

ким гонораром підлатували свій скромний вчительський бюджет. Я теж користувався з цього журнальчика, разом із В. Ф. Дурдуковським виконуючи писарські й конторські обов'язки за 20 карб. на місяць — плата до смішного мізерна, але вона мені давала кошти на тютюн, книжки та театр» (Єфремов, 2011, с. 399–400).

Із цим виданням пов'язана й досить курйозна історія: згаданий вище вчитель Смирнов у час, коли розглядалася справа С. Єфремова про читання ліберальної газети «Неделя», подав до редакції його твір із літургії, який справді був надрукований: «В момент вищезгаданої історії в Смирнова лежало моє офіційне «сочинение» з літургії «...». Смирнов, прочитавши його, передав ректорові як редакторові «Руководства для сельских пастырей» із рецензією, що «сочинение, как образцовое», заслуговує бути вміщеним на сторінках журналу — факт, майже небувалий у літописах семінарії. Мій брат, вважаючи це до певної міри за сатисфакцію, поспішив здати його до друку, і воно справді за моїм повним підписом з'явилося у ч. [...] семінарського видання» (Єфремов, 2011, с. 402).

Одразу після вступу до університету С. Єфремов оцінив кадровий потенціал юридичного факультету, де він став навчатися: «Юридичний факультет у київському університеті ніколи не визначався путящими професорськими силами» (Єфремов, 2011, с. 411). Він звернув увагу на те, що його вчителі, професори університету, мало цікавилися наукою, не прагнули підвищити свою кваліфікацію, проте майже всі друкувалися в «Киевлянині»: «Професори-юристи були здебільшого одним миром мазані (хоч це не заважало їм потиху інтригувати один проти одного й навіть доноси слати), мало не всі вони мали досить убогий науковий багаж, мало не всі співробітничали в «Киевлянині» і, висидівши колись магістерську чи докторську дисертацію, спочивали на лаврах і з року в рік читали один і той самий курс, не здобуваючись на нові дослідження» (Єфремов, 2011, с. 412). «Киевлянин» — це російськомовна приватна газета консервативно-монархічного спрямування, пронизана злобою до всього українського, видавалася в Києві з 1864 до 1919 року.

Один із професорів і викладачів С. Єфремова Д. Пихно виявився редактором «Киевлянина». Він сам постійно друкувався в газеті й залучав до цього колег із юридичного факультету. С. Єфремов вважав його як редактора значно кращим, ніж як професора. «Моя особиста знайомість із Пихном закінчилась по одному з виступів «Киевлянина» проти студентів під час розрухів, здається, 1898 р.» (Єфремов, 2011, с. 417).

С. Єфремов регулярно стежив за публікаціями в періодиці про Україну та українство. Він не проходив осторонь полемічних публікацій у відомих в Росії виданнях: «Все частіше й частіше і в байду-

жій російській пресі з'являються звістки і статті на українські теми. Кілька разів зривається гостра полеміка, в якій проти наших давніх та випробуваних «приятелів», як «Киевлянин», «Московские Ведомости» та «Новое Время», виступають інші, порядніші органи, чи то самі, чи запрошуючи українців. З таких полемік пригадується мені полеміка між «Киевским Словом» та «Киевлянином» літом 1895 року (до «Киевского Слова» увійшла була тоді на короткий, правда, час поступова група), низка полемік у Петербурзі, де оборонцем українства виступали навіть консервативні «С.-Петербуржские Ведомости» (редакції кн. Ухтомського), не кажучи вже про «Новости» та «Северный Курьер» (Єфремов, 2011, с. 435).

С. Єфремов згадував, що 1898 року виникло перше офіційно дозволене українське товариство в Росії («Благотворительное общество издания общедоступных и дешевых книг для малорусского населения»), яке не ставило перед собою зовсім жодних політичних проблем. Проте і в цьому реакційні кола побачили загрозу устоям монархії: «Характерно, що «услужающая печать» зачула в цьому небезпеку й зустріла заснування товариства градом цькування та глузування (Амфітеатров у «Новому Времені»), — знов же ознака добра: cogito, ergo sum: лають — отже, помічають те, про віщо говорять, що його немає» (Єфремов, 2011, с. 436).

Іноді С. Єфремов пробував писати листи авторам публікацій про Україну. У спогадах є епізод, пов'язаний із відгуком на публікацію С. Южакова в «Русском Богатстве»: «Пам'ятаю, що насамперед я взявся був до листа до С. Южакова, російського письменника-публіциста, що в «Русском Богатстве» 1895 р. зачепив був українське питання із приводу однієї посмертної статті Потебні та віршів Грінченка» (Єфремов, 2011, с. 440). Автор статті Сергій Южаков походив з України, навчався в Одеському університеті, як політик був близьким до народництва. С. Єфремов зазначав: «Лист вийшов чималий. У ньому я досить докладно спинився на становищі на той час українського питання, на стосунках до його од російського громадянства й зосібна письменників, ілюструючи це відомими мені літературними фактами, нарешті дав нарис того, чого домагаються українці» (Єфремов, 2011, с. 440). Проте очікуваної відповіді на свій лист С. Єфремов не отримав, що його дуже засмутило.

Водночас автору мемуарів прийшла ідея самому взятися просвіщати громадськість. Він зробив кілька спроб у цьому напрямі: «З них пригадується мені дві статейки про українські переклади з Пушкіна з приводу ювілею поетового 1898 р. (пам'ять підвела автора, цю знаменну подію відзначали наступного 1899 р. — О. Г.). Привід до їх дала баламутна замітка Драганова в «Новом Времені», і я послав до «Сына Отечества», що тоді виходив під редакцією Шеллера-Михайлова і при

участі Скабичевського, напівполемічну, напівінформаційну замітку. На моє здивування, вона була надрукована, а на ще більше здивування й радість редакція місцевої газети «Киевское Слово» через мого семінарського товариша Ніколаєва, що був тоді там за співробітника, обернулася з проханням дати їй статейку про українські переклади з Пушкіна. До речі, згадаю, що за цю останню статейку я дістав перший свій літературний гонорар — щось три з копійками карбованці — і теж немало з цього тішився» (Єфремов, 2011, с. 441). Початківця цей успіх захопив, і він і далі продовжував писати до російських періодичних видань матеріали публіцистичного чи літературного спрямування. Проте скоро зрозумів «як мало там, на тому боці, було розуміння українства, інтересу до його й ще менше, може, доброї волі, щоб об'єктивно, просто по-людському поставитись до українських справ» (Єфремов, 2011, с. 441). Інколи статті С. Єфремова з'являлися в російській періодиці, але значна частина з них просто пропадала. Бувало, що автор отримував обіцянку редакції надрукувати твір, але до самого друку так і не доходило. Мемуарист згадує в цьому зв'язку такий епізод: У «Биржевых Ведомостях» колишній киянин І. Ясинський надрукував полемічний випад проти Д. Мордовця, закинувши всім українцям, що жодних репресій проти українців не було й немає, і вони можуть вільно друкуватися в Росії. С. Єфремов згадав, як він написав гостру статтю проти інсинуацій І. Ясинського й адресував її в Санкт-Петербург К. Білиловському, доктору медицини й поету, вихідцю з України. Той невдовзі відповів, що відніс статтю до «Сына Отечества», де її пообіцяли надрукувати. Однак минав час, а статтю не друкували: «Так вона щось із місяць мандрувала од числа до числа, кілька разів призначалися «останні» терміни, і нарешті вибачлива відповідь: статтю вже пізно містити. Так вона й не з'явилася» (Єфремов, 2011, с. 442).

Важким виявився для молодого журналіста та науковця початок ХХ століття. Наближалися революційні події 1905 — 1907 рр.: «Особисто для мене цей час перед першою російською революцією був дуже тяжкий. Я зовсім по самі вуха, увійшов у роботу. Робота — літературна (у видавництві, у «Киевской Старине» й ин.) та громадська (в організації, у семінарській громаді, у т[оварист]ві грамотности, у десятках усяких комісій) — одбирала весь час» (Єфремов, 2011, с. 547). Ситуація в Росії загострювалася, що привело до активізації органів місцевого самоврядування і, що особливо нас цікавить, появи нових періодичних видань і суттєвої радикалізації старих: «Органи самоврядування, земства й міста, домагалися участі в державних справах, по всій Росії прокотилась хвиля банкетів із політичними домаганнями; почалися з'їзди, преса перша («Право», статті Трубецького, «Русские Ведомости») підвела голос і з кожним днем усе сміливіше

і сміливіше говорила і звістками, і принципіальними статтями; з'явилися нові органи, як «Сын Отечества», «Наши Дни», «Наша Жизнь» тощо, які одразу взяли тон, нечуваний до того в Росії для легальної преси» (Єфремов, 2011, с. 557). С. Єфремов згадує старі російські видання — газету юридичного спрямування «Право», що виходила в імперській столиці з 1898 до 1917 року, а також газету «Русские Ведомости», яка видавалася в Москві з 1863 до 1918 рр., а також нові видання — «Сын Отечества», колишній журнал, що був перетворений на рубежі XIX–XX ст. в газету, впливові петербурзькі газети «Наши Дни», «Наша Жизнь».

Київські періодичні видання також пожвавили свою діяльність, радикальнішими стали самі журналісти, які регулярно проводили свої зібрання. С. Єфремов згадував: «Трохи згодом почалися періодичні зібрання київських журналістів, — власне, співробітників двох київських газет: «Киевские отклики», що під редакцією Железнова та Лучицького, власне, — Василенка, набули одразу радикального напрямку, та «Киевской газеты», яка по хвилі патріотичного запаморочення й чаду на початку війни почала вже, за редакування І. Кереля, переходити в опозицію. Українці брали участь на цих зібраннях почасти як співробітники «Киевских Откликов», більше ж як заступники «Киевской Старины» (Єфремов, 2011, с. 558). С. Єфремов хотів використати зібрання київських журналістів на користь українству, для цього він підготував текст декларації, у якій були поставлені вимоги домагатися більших свобод для українського слова: «... В січні (1904 р. — О. Г.) під заголовком «Записки о нуждах украинской печати» декларація ця появилася у «Сыне Отечества» й викликала велике спочуття та за короткий час зібрала тисячі підписів» (Єфремов, 2011, с. 558–559). Згодом таким же чином була підготовлена й надрукована декларація «Записка о нуждах украинской школы», текст якої належав Б. Грінченку.

Революційні події в Росії привели до появи публіцистики українською мовою. С. Єфремов із гордістю згадував про свою першу публікацію рідною мовою, що з'явилася на сторінках «Киевских Откликов»: «Статтю цю, першу в Росії газетну статтю українською мовою, надруковано в ч. [...] «Киевских Откликов», з [...] жовтня, першому, що вийшло по погромі» (Єфремов, 2011, с. 607). Стаття мала широкий громадський резонанс не лише в підросійській Україні, а й у Галичині: «Ф. П. Матушевський, що був у Львові, оповідав приїхавши, яке враження це перше українське слово зробило за кордоном: читав її голосно в Науковому товаристві перед гуртком випадкових слухачів Франко» (Єфремов, 2011, с. 607). Слідом за публікацією статті С. Єфремова українською мовою з'явилася низка інших: «... З київських газет містило ще по-українському статті «Киевское Слово», що перейшло

тоді до соціал-демократичної редакції; у Херсоні кілька статтів у «Юге» надрукував Гр. Коваленко-Коломацький» (Єфремов, 2011, с. 607).

Проте всі ці публікації були в російськомовних виданнях, тому на зібранні в оселі Є. Чикаленка вирішили заснувати україномовне видання. Однак поява царського маніфесту від 17 жовтня зруйнувала плани української громадськості Києва. Згідно з маніфестом цензури в Росії не було, а на ділі вона існувала й видавати україномовну газету не дозволялося. Жодна друкарня не погоджувалася друкувати таку газету. На квартирі Є. Чикаленка на Трьохсвятительській майже кожного дня збиралися С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький та ін.: «Всі ми сходилися на тому, що треба видавати газету. Були думки про тижневу і про щоденну» (Єфремов, 2011, с. 608). С. Єфремову, як майбутньому редактору, було доручено скласти кошторис видання, придумати назву, скласти список співробітників. Газету вирішили назвати «Громадське Слово». Поруч із газетою вирішили видавати журнал «Нове Життя». Згодом вирішили, що С. Єфремов візьметься за редагування місячника, а Ф. Матушевському було запропоновано стати редактором газети: «Ролі в газеті поділено було так: редактор — Матушевський, секретар — Козловський, який нам здавався зразком акуратности, щоденні співробітники — Грінченко, Левицький, Чикаленко, Славинський та я — на статті вступні політичні, літературні та ін.; Ярошевський Б. — на огляди закордонного життя; Самійленко В. — на фейлетон на злобу дня; М. М. Грінченко мала подавати матеріал фактичний, звістки з газет; на перекладницю телеграм узято М. Виноградову...» (Єфремов, 2011, с. 609–610).

С. Єфремов планував недовго попрацювати в газеті, а потім повністю переключитися на журнал. Поки в Києві лише планували випускати газету та журнал, у Лубнах уже виходила газета «Хлібороб» українською мовою. Однак мріям С. Єфремова та його товаришів не пощастило збутися. Губернатор відмовив у дозволі на видання газети та журналу українською мовою. Довелося звернути вдруге, злегка помінявши назви видань: «Громадська Думка» й «Нова Громада». В. Леонтовичу вдалося домогтися дозволу на їхнє видання: «Раз якось, перед Різдом, коли ми сиділи всі в редакції, прибігає Володимир Миколайович (Леонтович. — О. Г.), засапавшись, з веселим обличчям і з паперами в руці — є документи! Ну, значить, можна буде вже починати» (Єфремов, 2011, с. 613).

Вихід газети запланували на 31 грудня 1905 року. Редагували її гуртом: «Перша вступна стаття — про наші завдання — була в мене вже давно виготовлена; Грінченко написав огляд подій, що довели до російської революції; М. Левицький оцінював її з українського боку; <...> Б. Ярошевський дав огляд межі народних подій у світлі російської революції; В. Самійленко приніс дотепного фейлетона «Як я пе-

рейшов од слова до... думки»; М. Грушевський зі Львова прислав на мої руки до першого числа дуже гарну статтю «Дорогою віків» — ретроспективний погляд на минуле, що привело до відродження української нації» (Єфремов, 2011, с. 613).

Одним із перспективних напрямів журналістської та літературної діяльності С. Єфремова стала Галичина. Періодичні видання, що виходили в Росії, у яких друкувалися матеріали про Україну, розбудили в молодого науковця й журналіста українську свідомість, знайомство ж із українськими виданнями Західної України значно посилили в ньому впевненість у правильності обраного ним шляху. До того ж саме там він міг шліфувати свої навички писати по-українськи: «Опріч випадкових екскурсів до російської преси, я все ж більш писав тоді по-українському. Дещо, як огляди і рецензії до «Записок Наук[ового] товариства ім. Шевченка» робилося з певного обов'язку, на замовлення М. С. Грушевського; дещо писалось «для душі», але цього як раз і не було де друкувати: єдиний тоді на цілу соборну Україну літературний журнал «Зоря» до нас уже не доходив, — року 1894-го цензура перестала його пускати, — і це одбирало охоту щось до його посилати. Інакше стало з 1898-го року, коли замість «Зорі» та Франкового «Життя і Слова» почав у Львові під редакцією Франка, Гнатюка, Грушевського й Маковея виходити «Літературно-Науковий Вісник» (Єфремов, 2011, с. 443). До цього видання С. Єфремов надіслав кілька своїх спроб у царині художньої літератури: «Разом до того ж «Літературно-Н[аукового] Вістника» почав слати й деякі давніші свої белетристичні спроби, що залежались од попередніх років. Першим послав я оповідання «Задля родини», яке підписав своїм повним ім'ям, не ховаючись за псевдонім» (Єфремов, 2011, с. 444).

Знайомство з галицькою періодикою розпочалося із «Зорі», яка позиціонувала себе як всеукраїнський літературно-науковий та громадянсько-культурний часопис, який видавався з 1880 до 1897 року у Львові: «Нарешті вперше я побачив тоді й періодичні видання українські — першу «Зорю», яка вже самим фактом свого існування сказала мені далеко більше, ніж могла б промовити змістом» (Єфремов, 2011, с. 346–347). Для С. Єфремова важливим був сам факт наявності україномовного журналу, у змісті якого друкувалося чимало пересічних матеріалів, але там траплялися й наукові, публіцистичні та художні твори відомих особистостей. Там він міг прочитати не лише тексти знаних українських письменників (І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки), а й наукові праці М. Грушевського, А. Кримського, О. Кониського тощо. С. Єфремов згадував, що «з галицьких виданнів стала ніби якоюсь землею обітваною Галичина, а разом відкрилися для мене й ті таємні конспірації, у яких одлилося тоді українське життя в Росії» (Єфремов, 2011, с. 347).

Під час конспіративної прогулянки Дніпром автор спогадів прослухав реферат Кедреновського (псевдонім вчителя і священника С. Юрковиця) про повість І. Нечуя-Левицького «Навіжена», яку він прочитав у львівській «Зорі». Після цієї конспіративної прогулянки С. Єфремов невдовзі став членом семінарської громади. Душею громади був С. Кедреновський. Його цікавила наука, він працював над етнографічною працею, матеріал для якої постачали громадівці: «Частинно ця праця під заголовком «Українець у піснях та звичаях весільних» (під псевдонімом Ст. Юрковиця) була надрукована в «Правді» 189[2] р.; там же появились і деякі переклади Кедреновського (пам'ятаю, «Черкес» Короленка)» (Єфремов, 2011, с. 353). «Правда» — це український літературно-науковий журнал, що виходив у Львові з 1867 року з перервами до 1898 року, у якому друкувалися письменники й науковці Наддніпрянської та Наддністрянської України. У «Правді» оприлюднював свої твори О. Лотоцький, з яким невдовзі подружився С. Єфремов. Він був значно старшим за Сергія і вже навчався в духовній академії: «Лотоцький сам тоді дещо друкував, переважно в «Правді» та згодом у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (Єфремов, 2011, с. 357). О. Лотоцький не лише друкувався за кордоном, але й постачав для галицьких видань матеріали інших авторів, залучивши до цього й молодого С. Єфремова.

Громада в складних умовах Російської імперії ставила завдання виховувати свідомих українців. Велика роль у цьому відводилася бібліотекам, які часто створювалися нелегально, як це було зроблено в київській духовній семінарії: «Наша громадська бібліотека, певна річ, нелегальна, у великій тут ставала в пригоді. Ми тут знаходили все, що тільки можна було тоді добути по-українському і про українську справу — навіть закордонні, переважно львівські видання. Діставали ми регулярно «Зорю» і «Буковину», які тоді чомусь почала була, хоч і недовго, перепускати цензура; «Правду» і «Народ» одержували в закритих пакетах; книжки доходили всякими шляхами, але таки доходили» (Єфремов, 2011, с. 357). Окрім «Зорі», бібліотека мала «Буковину», україномовну газету, що видавалася в Чернівцях з 1885 року та громадсько-політичний часопис «Народ», що виходив у Коломиї 1890 — 1895 рр. за редакцією М. Павлика.

Члени громади писали матеріали до галицьких видань, інформували галицьку аудиторію про стан справ на Наддніпрянщині. Серед авторів цих матеріалів були знайомі і друзі С. Єфремова: «Один час семінарська громада чимало постачала літературного матеріалу до «Правди», «Зорі», «Дзвінка», «Буковини», і ми під псевдонімами С. Юрковиці, Л. Чуба, О. Любенького вгадували своїх хороших знайомих та співгромадян — Кедреновського, І. Руденка, Лотоцького» (Єфремов, 2011, с. 390). Сам С. Єфремов теж спробував писати. Спочат-

ку він звернувся до нарисів, потім спробував себе в художній прозі. О. Лотоцький допоміг йому надрукувати деякі твори у львівських часописах, зокрема, у дитячому журналі «Дзвінок» та цілком дорослому — «Зоря». Мемуари проливають світло на обставини, за яких були написані, а згодом і надруковані юнацькі спроби майбутнього вченого: «Планів, кажу, було багато, фантазія працювала: були в мене сюжети романів, повістей, оповіданні, але з того написалося тільки декілька нарисів та оповіданнів за той самий період 1893 — 1896 рр. Я писав їх і складав у шухлядку і тільки згодом наважився дещо показати О. І. Лотоцькому. Він поставився до цих дитячих спроб дуже прихильно, зробив свої уваги, виправки, і з того й було надруковано два нариси з дитячого життя в «Дзвінку» та одне оповідання («Жид») у «Зорі», — за 1895 рік. Решта мого белетристичного надбання тодішнього появилось уже згодом — у «Л[ітературно]-Н[ауковому] віснику» та збірниках, виданих в Україні як сурогат періодичного видання на початку 90-х років, а частина й зовсім не побачила світу. Надруковане здавалось мені, звісно, дрібницею, «краще» я мав написати потім, та... так і не написав, тільки зрідка навертаючись до белетристики, аж поки не занехаяв її за журнальною та газетною роботою» (Єфремов, 2011, с. 383). Наприкінці 90-х років XIX ст. співпраця із західноукраїнськими виданнями посилилася. Молоді члени громади стали друкувати свої твори під власним ім'ям, не ховаючись за псевдоніми. Першим це зробив О. Лотоцький, його вчинок справив велике враження на С. Єфремова: «В одному з перших томів «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» Лотоцький надрукував статтю за повним своїм підписом, і це серед академічної інспекції викликало переполох та знов же нагінки на українство й українців» (Єфремов, 2011, с. 396). С. Єфремов легально й нелегально отримував чимало галицьких видань: «Всі нові видання я діставав хутко й акуратно, ніби й не було ніяких кордонів та цензур; «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник», заборонений тоді вже цензурою, приходив тим шляхом ще швидче й певніше, ніж попередю легально» (Єфремов, 2011, с. 580).

Усе це формувало світогляд С. Єфремова як українського журналіста, видавця, науковця.

Висновки

Періодика мала суттєвий вплив на формування україноцентричних світоглядних позицій С. Єфремова. Батькова бібліотека, потім бібліотека брата, ректора Київської духовної семінарії Іоанникія, надали можливість знайомитися з прогресивними виданнями царської Росії, розширювали світоглядні горизонти молодого людини, спонукали до відстоювання прав українців на видання рідною мовою. Співпраця С. Єфремова з низкою російських видань, а також із журналами й газетами в Галичині збігається з пожвавленням громадського жит-

тя, поступовими змінами в національній свідомості українців. Публікації в російських періодичних виданнях для С. Єфремова стали школою шліфування майстерності його як журналіста у відстоюванні прав і свобод українського народу в умовах Російської імперії. Саме в цей час відбувалася інтенсифікація громадського життя в державі, що зумовила пробудження національної свідомості для підросійських українців. Співпраця С. Єфремова з російськими (Сын Отечества», «Киевское Слово») та галицькими («Зоря», «Правда», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Літературно-Науковий Вістник») виданнями в спогадах закінчується подіями революції 1905 року, що вперше на території Російської імперії призвела до появи цілої низки видань українською мовою («Громадська Думка» і «Нова Громада»), активну участь у створенні яких брав автор мемуарів. Він же взяв активну участь у розвитку україномовної публіцистики.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Галич, О. А. (1991). *Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика*: [Монографія]. Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького.
- Галич, О. А. (2001). *Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи*: [Монографія]. Знання.
- Галич, О. А. (2008). *У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ століття*. Знання.
- Галич, О. А. (2011). *Олесь Гончар у вимірах non fiction: [Монографія]*. Книжковий світ.
- Галич, О. А. (2013а). *Документальна література та глобалізаційні процеси у світі*: [Монографія]. Видавець В.С. Резніков.
- Галич, О. А. (2013б). *Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії*. Видавець В.С. Резніков.
- Галич, О. А. (2015). *Глобалізація і квазідокументальна література*: [Монографія]. Видавець О. Зень.
- Галич, О. А. (2020а). Громадсько-політичні та літературно-художні періодичні видання в юнацькому щоденнику С. Єфремова. *Український інформаційний простір*, 1(5), 163–178. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(5\).2020.206118](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(5).2020.206118)
- Галич, О. А. (2020б). Журнал «Киевская Старина» в мемуарній рецепції С. Єфремова. *Український інформаційний простір*, 2(6), 102–118. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.2\(6\).2020.219777](https://doi.org/10.31866/2616-7948.2(6).2020.219777)
- Галич, О. А. (2020с). Специфіка відтворення зовнішності та внутрішнього світу реальної особи в спогадах С. Єфремова. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*, 14, 27–36.
- Єфремов, С. (2011). *Щоденник. Про дні минулі: спогади*. Темпора.
- Меленчук, О. В. (2013). *Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова в контексті українського літературознавства*. Чернівецький національний університет.

REFERENCES

- Halych, O. A. (1991). *Ukrainska pysmennytska memuarystyka: pryroda, evoliutsiia, poetyka* [Ukrainian Literary Memoirs: Nature, Evolution, Poetics]: [Monograph]. Kyivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni O. M. Horkoho [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2001). *Ukrainska dokumentalistyka na zlami tysiacholit: spetsyfika, heneza, perspektyvy* [Ukrainian Documentary at the Turn of the Millennium: Specifics, Genesis, Prospects]: [Monograph]. Znannia [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2008). *U vymirakh non fiction: shchodennyky ukrainskykh pysmennykiv XX stolittia* [In the Dimensions of Non Fiction: Diaries of Ukrainian Writers of the 20th Century]. Znannia [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2011). *Oles Honchar u vymirakh non fiction* [Oles Honchar in the Dimensions of Non Fiction]: [Monograph]. Knyzhkovyi svit [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2013a). *Dokumentalna literatura ta hlobalizatsiini protsesy u sviti* [Documentary Literature and Globalization Processes in the World]. Publisher V. S. Rieznikov [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2013b). *Fiction i non fiction u literaturi: problemy teorii ta istorii* [Fiction and Non Fiction in Literature: Problems of Theory and History]. Publisher V.S. Rieznikov [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2015). *Hlobalizatsiia i kvazidokumentalna literatura* [Globalization and Quasi-Documentary Literature]: [Monograph]. Publisher O. Zen [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2020a). Hromadsko-politychni ta literaturno-khudozhni periodychni vydannia v yunatskomu shchodennyku S. Yefremova [Social-Political and Literary-Artistic Periodicals in S. Yefremov Youth Diary]. *Ukrainian Information Space*, 1(5), 163–178. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(5\).2020.206118](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(5).2020.206118) [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2020b). Zhurnal «Kyevskaia Staryna» v memuaranii retseptsii S. Yefremova [«Kievskaya Starina» Magazine in S. Yefremov Memorial Reception]. *Ukrainian Information Space*, 2(6), 102–118 [https://doi.org/10.31866/2616-7948.2\(6\).2020.219777](https://doi.org/10.31866/2616-7948.2(6).2020.219777) [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2020c). Spetsyfika vidtvorennia zovnishnosti ta vnutrishnoho svitu realnoi osoby v spohadakh S. Yefremova [Specification of Realization of External and Internal of Real Person's World in the Memoirs of S. Yefremov]. *Literatures of the World: Poetics, Mentality and Spirituality*, 14, 27–36 [in Ukrainian].
- Melenchuk, O. V. (2013). *Shevchenkoznavchyi dyskurs Serhiia Yefremova v konteksti ukrainskoho literaturoznavstva* [Serhiy Yefremov's Shevchenko Discourse in the Context of Ukrainian Literary Studies]. Chernivtsi National University [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli: spohady* [Diary. About the Past Days: Memories]. Tempora [in Ukrainian].